

Сб. материалов всерос. науч.-практ. конф., г. Казань, Казан. гос. ун-т. Москва: Статут / отв. ред. Д.Х. Валеев, 2009. С. 225–228.

7. Килоев К.Г. Исполнительное производство, как особая стадия гражданского процесса. Вестник Государственного института управления. 2014. № 20. С. 303–305.

8. Шупеня М.М., Бачук Б.Я., Франків Л.П. Виконавче провадження – завершальна стадія судового процесу. Процесуальні повноваження державного виконавця. Бюлетень Міністерства юстиції України. 2005. № 12. С. 119–125.

9. Ятченко Є.О. Виконання судових рішень як заключна стадія у процесі захисту цивільних прав особи. Держава і право: Юридичні науки: зб. наук. пр. / Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. Київ: Юрид. думка, 2017. Вип. 75. С. 206–216.

10. Курс цивільного процесу: підручник / за ред. В.В. Комарова; Національний університет «Юридична академія України ім. Я. Мудрого». Х.: Право, 2011. 1352 с.

11. Цивільне судочинство України; основні засади та інститути: монографія / за ред. В.В. Комарова. Х.: Право, 2016. 848 с.

12. Case Hornsby v. Greece 1 April of 1997. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-58153>.

13. Case Romashov v. Ukraine 27 July of 2004. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-61946>.

14. Case Dubenko v. Ukraine 19 January of 2005. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-67915>.

15. Case Wasserman v. Russia 18 November of 2004. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-67521>.

УДК 347

ТКАЧЕНКО В.С.

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК НОРМ ІНСТИТУТУ САМОЧИННОГО БУДІВНИЦТВА В УКРАЇНІ

У статті проведено детальний аналіз норм інституту самочинного будівництва на певних етапах його становлення, які здійснили суттєвий вплив на його розвиток і регулювання. Досліджено нормативні документи, предметом регулювання яких виступало самочинне будівництво та його наслідки, описано відповідні законодавчі зміни.

Ключові слова: *самочинне будівництво, суперфіцій, право забудови.*

В статті проведено детальний аналіз норм інституту самовольного строїтельства на определенных этапах его становления, оказавших наибольшее влияние на его развитие и урегулирование. Исследованы нормативные документы, предметом регулирования которых выступало самовольное строительство и его последствия, описаны соответствующие законодательные изменения.

Ключевые слова: *самовольное строительство, суперфиций, право застройки.*

The article gives a detailed analysis of the norms of the unauthorized construction institute at certain stages of its formation, which made a significant impact on its development and regulation. Investigated regulatory documents, the subject of regulation of which was unauthorized construction and its consequences, and as a consequence, described the relevant legislative changes.

Key words: *self-constructed building, superficies, right to build.*

Вступ. Із самочинним будівництвом пов'язується чимало проблем, які, незважаючи на доволі довгий період існування таких об'єктів у повсякденному житті та достатню кількість спроб серед теоретиків і правників щодо їх законодавчого врегулювання, все ж таки потребують правової регламентації. Тому для глибшого вивчення суті цього юридичного явища, його значення і правових наслідків необхідно звернутися до «витоків» самочинного будівництва.

Результати дослідження. Відправною точкою дослідження повинен стати період римського приватного права, значення якого важко переоцінити. На думку І.А. Покровського, «римське право займає в історії людства абсолютно виняткове місце: воно пережило народ, що створив його» [1, с. 58].

Самочинне будівництво і його наслідки римські юристи сприймали, з одного боку, як безперечне порушення прав власника земельної ділянки, а з іншого – як один із випадків надходження майна у володіння власника земельної ділянки. Рівень регламентації громадських стосунків у сфері будівництва тоді не мав тієї міри деталізації, яка властива сучасному етапу розвитку права, тому до самочинного будівництва, згідно з нормами римської частки права, можна було віднести лише випадки зведення будови з будівельних матеріалів, що належать одній особі, на земельній ділянці іншої особи. Подібні випадки розглядалися римськими юристами в якості основи придбання права власності, а саме як прирощення (з'єднання) речей, причому з'єднання рухомої речі (будівельних матеріалів) з нерухомою (земельною ділянкою) у формі зведення будови отримало найменування *inaedificatio* (забудова). Зокрема, інституції Гая містили таке правило: «Будова, споруджена ким-небудь на землі власника, попри те, що він побудував її для себе, надходить у власність власника землі, оскільки побудоване на поверхні землі належить власникові земельної ділянки – *semper superficies solo cedere* (все, що знаходиться на поверхні землі, але пов'язане з нею, належить власнику землі – «право ґрунту»)» [2, с. 103–104].

Наслідки прирощення майна (*inaedificatio*) могли виникнути в двох випадках: якщо власник землі самовільно використав для будівництва чужі матеріали, а також якщо хто-небудь звів будову зі свого матеріалу на чужій землі. У будь-якому разі, «якщо на землі побудований будинок із чужого матеріалу, то цей будинок як ціле визнається як частина землі, а не самостійною річчю – *superficies solo cedit*, і надходить, у якості володіння за правом прирощення – *accessio*, у власність землевласника. Але оскільки матеріал, із якого побудований будинок, не міняє своєї субстанції і не є невід'ємним, то власність на матеріал не припиняється остаточно і може проявитися практично після руйнування будинку: тоді власникові матеріалу дозволяється віндицювати його. Вимагати руйнування будівлі власник матеріалу не може; замість цього він може пред'явити особливий зобов'язальний позов – *actio de tigno juncto* – про відшкодування йому подвійної ціни матеріалів, спожитих на будову не з його волі, за вже зведену будівлю» [3, с. 53].

У дигестах Юстиніана зазначалося: «Якщо хто-небудь звів будову зі свого матеріалу, але на чужій землі <...> І якщо забудовник знає, що це чужа земля, то вважається, що він із власної волі втратив право власності на матеріал. Тому також і після руйнування будови він не може віндицювати свій матеріал» [4, с. 19].

Необхідно зазначити, що римськими юристами була вироблена правова конструкція легітимної (несамовільної) забудови земельної ділянки однієї особи матеріалами і силами іншої особи. Така конструкція дістала назву *superficies*, яка сформувалася в класичний період римського права (17 р. до н. е. – 235 р. н. е.) і є правовою конструкцією «користування чужою земельною ділянкою для забудови». Загалом вона означала все створене над і під землею та пов'язане з поверхнею землі.

Характерним для визначення суперфіцію у римській юриспруденції є те, що об'єкт і предмет права отожднюються: *superficiem in alieno solo habet* (Д.43.18.1.1). Цим, звичайно, пояснюють і всі інші особливості розуміння цього інституту [5, с. 423]. Щодо змісту цього речового права слід зазначити, що, по-перше, суперфіціарій має практично необмежене право користування будівлею, спорудженою або придбаною ним на чужій земельній ділянці на підставі суперфіцію. По-друге, суперфіціарій міг вільно розпоряджатися будівлею за життя і на випадок смерті. Згоди хазяїна земельної ділянки на відчуження майна не вимагалось, він не мав права на переважну купівлю. Єдиним обов'язком суперфіціарія було повідомлення про відчуження будівлі. Таким чином, як і власник, суперфіціарій міг визначати юридичну та фактичну долю речі. Він міг передати своє право іншим особам, склавши відповідний заповіт (Д.10.2.10) або уклавши договір [6, с. 65].

У цілому, аналізуючи римський період розвитку інституту самочинного будівництва, можна констатувати існування своєрідної, досить чітко диференційованої системи відносин влас-

ності у поєднанні з архаїчним характером понятійно-термінологічного апарату в досліджуваній області. Тож можна сказати, що за часів періоду римського права будова, яка зведена на земельній ділянці, вважалася її складовою частиною, у зв'язку з чим не визнавалося існування будівлі як окремого об'єкта власності.

Наступним етапом, рясним на норми щодо забудови земельної ділянки, був період російського дореволюційного законодавства, яке також широко застосовувало інститут римського права «*superficies solo cedit*» за допомогою збереження пріоритету переходу самовільно зведеної будови у власність до нового власника земельної ділянки.

Межова інструкція Катерини II від 25 травня 1766 р., спрямована на впорядкування і зміцнення земельних стосунків, мала на меті покласти край роздвоєнню права власності між будівлею і землею. Л.А. Кассо так описував основну ідею інструкції: «Консолідація відбувається тут не на користь власника ділянки, а на користь будівельника» [7, с. 31]. Інструкція встановлювала право забудовника придбати земельну ділянку, необхідну для використання будівлі, сплативши власникові землі компенсацію. Слід зазначити, що заходи, передбачені Межовою інструкцією, мали тимчасовий і надзвичайний характер, майбутнє зайняття чужої землі будівлями заборонялося.

У зводі законів цивільних Російської імперії 1832 р. був закріплений такий спосіб придбання права власності, як забудова, тобто випадки з'єднання рухомості (будівельних матеріалів) із нерухомістю (землею). Зокрема, ст. 542-1 Зводу встановлювала, що власник земельної ділянки може надати її під забудову іншій особі на підставі договору на певний строк і за певну плату. Крім того, на підставі ст. 542-4 Зводу право забудови може поширюватися і на ту частину наданої за договором земельної ділянки, яка, хоч і не призначена під будівлю, повинна служити для потреб самої забудови [8, с. 81].

Звід законів цивільних Російській Імперії виділяв два випадки забудови.

У першому випадку власник землі забудовує її чужим матеріалом. Все одно – чи були дії його добросовісними, чи ні, – все ж право власності на будівлю набуває власник землі, яка знаходиться під будівлею. Але, оскільки він порушив право власника матеріалу, він зобов'язаний відшкодувати вартість останнього й усі заподіяні збитки. В іншому – власник матеріалу споруджує будівлю на чужій землі. В силу того ж відношення належності до головної речі право власності на будівлю набувається власником землі. Проте, оскільки ніхто не повинен збагачуватися за чужий рахунок без достатньої підстави, для власника землі з придбанням права на будову з'єднується обов'язок повернення вартості спожитого матеріалу. Коли ж власник землі не погоджується на винагороду, власникові матеріалу надається право відокремити від землі матеріал, якщо тільки це можливо зробити без збитку для земельної ділянки. Коли ж таке відділення неможливе, то необхідно розрізнити, чи був власник матеріалу добросовісним власником, чи ні, оскільки забудова чужої землі неможлива без володіння. Якщо володіння було недобросовісним, то право на будівлю набувається власником землі усупереч основному принципу, без обов'язку винагороди. Інакше власник матеріалу набуває право на винагороду з боку власника землі в тому об'ємі, наскільки збільшилася цінність забудованої землі [9, с. 265–266].

Розвиток міст, зростання цін на землю зумовили появу нового інституту, більш наближеного до суперфіцію – права забудови, яке вперше було регламентоване Законом «Про право забудови» від 23 червня 1912 р.

Право забудови, безумовно, мало багато спільного із суперфіцією, але відрізнялося від останнього терміном і характером прав забудовника щодо будівель. Право забудови розумілося як речове право строкового і спадкового, обтяжуваного і відчужуваного володіння чужою землею як будівельним майданчиком за винагороду [10, с. 134]. Згідно з цим Законом у власника будов не виникало право власності на споруджені їм будови; земля і будови, що знаходяться на ній, не визнавалися єдиним майновим комплексом. Тому будови на чужій землі вважалися рухомими речами. Наприклад, відчуження будинку зі збереженням права забудови відбувалося за вартістю складових частин його будівельних матеріалів, які є рухомими речами [11, с. 19].

Головною метою земельного законодавства після революції 1917 р. було забезпечення націоналізації всіх земель, у т. ч. і міських, із включенням їх до складу єдиного земельного фонду, що перебуває у виключній власності держави. Ця обставина призвела до формування нової концепції управління землями, характерної для всього радянського періоду, відповідно до якої повноваження держави щодо управління земельним фондом визнавалися заснованими на праві виключної державної власності на землю.

Юридичною підставою земельних перетворень стало проголошення 26 жовтня (07 листопада) 1917 р. Декрету «Про землю» [12]. Сутність цих перетворень полягала у тому, що в країні було ліквідовано земельний лад, заснований на приватній власності, і проголошувався новий лад, за якого земля вважалася народним надбанням [13, с. 38]. Згодом РНК РРФСР прийняла Декрет «Про заборону угод із нерухомістю» від 14 грудня 1917 р., у якому зазначалося, що з 18 грудня 1917 р., враховуючи майбутнє усупільнення міської землі, призупиняються будь-які угоди щодо купівлі-продажу, застав і всієї нерухомості та землі в містах [14].

Проте житлове будівництво в містах у роки громадянської війни було запущено і частково зруйновано. Водночас держава була не в змозі взяти на себе завдання ліквідувати житлову кризу виключно за рахунок державних коштів, а тому пішла шляхом залучення коштів і сил міського населення для будівництва і відновлення житлового фонду. З метою послаблення житлової кризи Декретом РНК РСФСР від 08 серпня 1921 р. «Про надання кооперативним об'єднанням і окремим громадянам права забудови міських ділянок» їм було дозволено забудовувати ті земельні ділянки міської забудови, які не могли бути найближчим часом забудовані за рахунок коштів місцевих рад. Проте один лише дозвіл здійснювати будівництво на території міських земель сам собою не створював міцного правового становища для забудовників. З метою зміцнення правового становища забудовників Декретом ВЦВК і РНК РСФСР від 14 серпня 1922 р. був введений інститут права забудови, відповідно до якого міські земельні ділянки надавалися забудовникам за договором права забудови на строк до 20 років для дерев'яних будівель і до 49 років – для кам'яних. Пізніше строки землекористування за договором про право забудови були збільшені: на строк до 50 років для дерев'яних будівель, 60 років – для змішаних і до 65 років – для кам'яних [15, с. 364].

Оскільки речовий характер права забудови не відповідав загальним тенденціям розвитку радянського цивільного законодавства, де речові права поступово було зведено лише до права власності, а щодо землі навіть категорія «право державної власності» вважалася непридатною, бо земля не може вважатися ні майном, ні товаром, право забудови незабаром було скасоване.

Таким чином, встановлювався новий порядок регулювання забудови земельної ділянки, передбачений ст. 71–84 ЦК УРСР 1922 р. [16]. Так, ст. 71 відкриває розділ, присвячений праву забудови, у якому визначені основи особливого статусу права забудови. Радянське законодавство на початковому етапі свого розвитку закріплювало право забудови як володіння та розпорядження спорудою, зведеною на державній земельній ділянці на договірних, строкових та оплатних началах, з правом відчуження і застави цієї будови. У цей період, як відзначає А.С. Савченко, ні про незавершене, ні про самочинне будівництво у цивільному законодавстві не йдеться. Однак ст. 74 ЦК УРСР зобов'язувала забудовника під час будівництва споруд і їх експлуатації дотримуватися встановлених будівельних норм, а також санітарних і протипожежних правил. Ст. 77, 78 ЦК УРСР закріплюють за забудовником права використовувати для будівництва та господарського обслуговування споруд будівельні матеріали, які знаходяться на ділянці забудовника, належать йому в межах, вказаних договором, а також надають забудовнику право виконувати роботи з видобування згаданих матеріалів. Якщо на ділянці є вода, забудовник має право користуватися нею, а також у її межах влаштувати криниці й обробляти джерела. Таким чином, на законодавчому рівні були встановлені спеціальні вимоги та правила щодо зведення будівель і споруд [17].

Крім того, у зв'язку з прийняттям Конституції СРСР 1936 р., що закріпила право особистої власності громадян на житловий будинок, виникла необхідність у наданні права безстрокового землекористування не лише державним підприємствам, установам і громадським організаціям, а й окремим громадянам. Як наслідок, постало питання про заміну інституту строкового землекористування на умовах договору про право забудови новим інститутом безстрокового землекористування.

Подальший розвиток радянського законодавства характеризується поступовим переміщенням норм про самочинне будівництво з області приватного права в область публічного. Яскравим прикладом може служити постанова РНК СРСР від 22 травня 1940 р. «Про заходи боротьби з самовільним будівництвом в містах, робочих, курортних і дачних селищах» [18], що діє в усиченому вигляді і нині. За самовільне будівництво встановлювалася адміністративна і кримінальна відповідальність, у зв'язку з тим, що здійснення таких діянь радянськими громадянами, рідше підприємствами або установами, порушували виняткове право Радянської держави на землю, перешкоджали цільовому використанню земельних площ, служили джерелом нетрудових доходів (наживи), а також розвитку особистого господарства, що дозволяло окремим особам ухилятися від суспільно корисної праці і вести антигромадський паразитичний спосіб життя [19, с. 59].

Із прийняттям Цивільного Кодексу Української Радянської Соціалістичної Республіки (далі – ЦК УРСР) 1963 р. [20] його положення закріпили поняття «самовільне» будівництво. Зокрема, ч. 1 ст. 105 ЦК УРСР визнавала самовільним будівництвом побудований житловий будинок або його частину (прибудову) без встановленого дозволу або без належно затвердженого проекту, або з істотним відхиленням від проекту, або з грубим порушенням основних будівельних норм і правил.

Більше того, ЦК УРСР 1963 р. різко заперечував можливість визнання за самовільним забудовником права розпорядження таким майном або його частиною шляхом продажу, дарування, передавання у найм тощо, у зв'язку з чим встановлював настання невігідних наслідків для особи, яка здійснила або здійснює самовільне будівництво житлового будинку, господарських і побутових будівель і споруд. Так, ч. 2–4 ст. 105 ЦК УРСР регламентувала, що, по-перше, за позовом виконавчого комітету районної, міської, районної в місті Ради народних депутатів такий будинок або частина його можуть бути безоплатно вилучені судом і зараховані до фонду місцевої Ради народних депутатів або за рішенням виконавчого комітету районної, міської, районної в місті Ради народних депутатів знесені громадянином, який провадив самовільне будівництво, або за його рахунок. Знесення чи вилучення будинку, який побудовано чи будується з істотними відхиленнями від проекту або з грубим порушенням основних будівельних норм і правил, провадиться, коли громадянин не привів його, після попередження, у відповідність із проектом чи зазначеними нормами і правилами.

По-друге, господарські і побутові будівлі та споруди, зведені громадянином без встановленого дозволу або належно затвердженого проекту, чи з істотними відхиленнями від проекту, або з грубим порушенням основних будівельних норм і правил, за рішенням виконавчого комітету районної, міської, районної в місті Ради народних депутатів зносяться громадянином, який провадив самовільне будівництво, або за його рахунок.

По-третє, одержані внаслідок знесення житлового будинку або частини його, господарських і побутових будівель і споруд будівельні матеріали залишаються у власності громадянина, який провадив самовільне будівництво.

Таким чином, знесення або вилучення самочинно побудованого або будинку, що будується, відбувалося, якщо громадянин не привів його після попередження у відповідність із проектом або вказаними нормами і правилами.

У більшості випадків самовільне будівництво «узаконювалося» або ж приймалося рішення про знесення будівлі, оскільки зарахування самовільних будов до фонду місцевих Рад депутатів трудящих відповідні виконками вважали недоцільним. Водночас така практика існувала і навіть була узагальнена Постановою Пленуму Верховного Суду СРСР «Про застосування законодавства при розгляді судами справ про вилучення будинків, побудованих громадянами з порушенням діючих правил» [21].

Радянські нормативні акти, через обставини, що історично склалися, передбачали заходи боротьби і попередження зведення самовільних будівель, закріплювали публічно-правовий підхід до оцінки інституту самовільної будови і були спрямовані на захист інтересів держави – державної монополії на землю. Проте знесення будови і виселення забудовника здійснювалися адміністративними методами, без судового розгляду.

Рецепція інститутів суперфіцію та права забудови в національному законодавстві України відбулася спершу під час кодифікації цивільного законодавства у 2003 р., а вже згодом, у 2007 р., й у Земельному кодексі України.

Із прийняттям ЦК України в українське законодавство до вже існуючого терміна (самовільне) був доданий новий – «самочинне» будівництво, передбачене ст. 376 ЦК України. З метою усунення розбіжностей фахівці, порівнюючи ст. 105 ЦК УРСР та ст. 376 ЦК України, обґрунтовано вважають, що: «самовільне» та «самочинне» будівництво – поняття тотожні» [22, с. 7]. Тотожність цих понять також підтверджується філологами [23, с. 1287, с. 1292].

Так, відповідно до ч. 1 ст. 376 Цивільного кодексу України [24] самочинним будівництвом вважається житловий будинок, будівля, споруда, інше нерухоме майно, якщо вони збудовані або будуються на земельній ділянці, що не була відведена для цієї мети, або без належного дозволу чи належно затвердженого проекту, або з істотними порушеннями будівельних норм і правил.

За своєю правовою суттю самочинне будівництво є правопорушенням, тому що суб'єктом такого будівництва ігноруються вимоги законодавства щодо проходження погоджувальної процедури з відповідними державними органами як на стадії землевідведення, так і під час підготовки чи проведення забудови.

Водночас у теорії цивільного права не завжди надають негативну оцінку самочинному будівництву, а розглядають його як узаконений спосіб легалізації відступів від вимог закону, тобто як один із первісних способів набуття права власності.

Список використаних джерел:

1. Покровский И.А. История римского права. Москва: Статут, 2004. 245 с.
2. Батыра К.И. Всеобщая история государства и права. Москва: Проспект, 2009. 320 с.
3. Хвостов В.М. Система римского права. Москва: Спарк, 1996. 249 с.
4. Рудоквас А.Д., Ахтерова О.А. Дигесты Юстиниана: учебник в 8 т. Москва: Статут, 2005. Т. 6. 564 с.
5. Дождев Д.В. Римское частное право. М.: Норма; Инфра-М, 1996. 704 с.
6. Кутателадзе В.О. Поняття та характерні риси суперфіцію за римським правом. Актуальні проблеми держави і права. 2008. Вип. 38. С. 64–68.
7. Кассо Л.А. Русское поземельное право. Москва: Кн. Маг. И.К. Голубева, п/ф «Правоведение», 1906. 280 с.
8. Кодифікація цивільного законодавства на українських землях: Т. 2 / уклад. Ю.В. Білоусов, І.Р. Калаур, С.Д. Гринько та ін. / за ред. Р.О. Стефанчука та М.О. Стефанчука. К.: Правова єдність, 2009. 1240 с.
9. Шершеневич Г.Ф. Курс гражданского права. Тула: Афтограф, 2001. 720 с.
10. Синайский В.И. Русское гражданское право. Москва: Статут, 2002. 244 с.
11. Емелькина И. Значение «юридической и фактической связи строения с землей» при определении признаков недвижимости. Хозяйство и право. 2004. № 8. С. 18–21.
12. О земле: Декрет СНК РСФСР от 26 октября (07 ноября) 1917 г. СУ РСФСР. 1917. № 1. Ст. 3.
13. Общая теория советского земельного права / отв. ред. Г.А. Аксененок, И.А. Иконицкая, Н.И. Краснов. М.: Наука, 1983. 357 с.
14. О запрещении сделок с недвижимостью: Декрет Совета Народных Комиссаров РСФСР от 14 декабря 1917 г. СУ РСФСР. 1917. № 10. Ст. 154.
15. Кондратенко Ю.В. Правове регулювання забудови міських земель в законодавстві 1917–1940 рр. Актуальні проблеми політики. 2013. Вип. 49. С. 362–369.
16. Цивільний кодекс УРСР. Новицкая Т.Е. Гражданский кодекс УРСР 1922 р. М.: ИКД «Зерцало-М», 2002.
17. Савченко А.С. Незавершене та самочинне будівництво як об'єкти цивільних правовідносин: монографія. Х.: Право, 2014. 192 с.
18. О мерах борьбы с самовольным строительством в городах, рабочих, курортных и дачных поселках: Постановление СНК СРСР от 22 мая 1940 г. СП СССР. 1940. № 11. Ст. 48.
19. Головки Л.О. Право власності в Україні радянського періоду (1917–1992 рр.). Часопис Київського університету права. 2007. № 4. С. 58–62.
20. Цивільний кодекс Української РСР. Відомості Верховної Ради УРСР. 1963. № 30. Ст. 463 (з наступними змінами та доповненнями).
21. Постановление Пленума Верховного Суда СССР от 25 февраля 1977 г. №5 «О применении законодательства при рассмотрении судами дел об изъятии домов, построенных гражданами с нарушением действующих правил». Законодательство и экономика. 2000. № 7. URL: <http://lawru.info/dok/1977/02/25/n1186947.htm>
22. Сахацький С. Самовільне зайняття землі і самовільне будівництво. Правовий тиждень. 2007. № 17. С. 5–8.
23. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. В.Т. Бусел. Київ: ВТФ «Перун», 2005. 3209 с.
24. Цивільний кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 р. № 435-IV. Відомості Верховної Ради України. 2003. № 40–44. Ст. 356.